

Memlûkler Döneminde Yıkılışına Kadar Orta Çağ'da İskenderiye Feneri

The Light of Alexandria in the Middle Ages, until its Collapse in the Mamluk Period

Altan ÇETİN¹ , Alyagout Yousif Hassan AHMED¹

¹Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir, Türkiye

ORCID: AÇ. 0000-0002-2029-1373;
A.Y.H.A. 0000-0003-4837-6253

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Altan Çetin (Prof. Dr.),
Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Eskişehir, Türkiye
E-posta: altancetin@anadolu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 31.03.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested:
08.05.2023

Son Revizyon/Last Revision Received:
25.08.2023

Kabul/Accepted: 25.08.2023

Atıf/Citation: Çetin, Altan., Ahmed, Alyagout Yousif Hassan. "Memlûkler Döneminde Yıkılışına Kadar Orta Çağ'da İskenderiye Feneri." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 43 (2023), 23-54.
<https://doi.org/10.26650/jos.1274620>

ÖZ

Makalenin yazımına yol açan ana sebep İbn Battuta'nın seyahatnamesinde yola çıktığında gördüğü fenerin döndüğünde yıkılmış olduğuna dair verdiği bilginin oluşturduğu sorudur. Bu makalenin kapsamı Orta Çağ İslami dönem kaynaklarına dayanılarak İskenderiye Feneri'nin genel durumudur. Bunun ötesinde kapsamı belirleyen asıl husus ise fener yapısının geçirdiği sorunlar, yaşadığı tamirler bağlamında Memlûk devrinde yıkılışına kadar ki durumun ortaya konulmasıdır. Makalenin yazılmasındaki asıl amaç bu fenerin nihai olarak ne zaman ve nasıl yıkıldığı sorusuna cevap bulmaktır. Memlûkler devrinde vuku bulan ve nihai olarak fenerin ortadan kalkıp yerine Kayıtbay döneminde kalenin yapılmasıyla sonuçlanan süreç bu makalenin ana araştırma nesnesidir. Bu inceleme de fener hakkında 9. Asırdan 15. Asra kadar bilgi veren İslamî dönem kaynaklarından yararlanılmıştır. Yöntem olarak buradaki bilgilerin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması suretiyle belirlenen problemin çözümü hedeflenmiştir. Peki bu makaleye yol açan sorunun cevabı neydi? Bu fener Memlûkler devrinde ne zaman ve nasıl yıkıldı? Dünyanın kadim harikalarından biri olan İskenderiye Feneri, Mısır'ın maruz kaldığı yıkıcı depremlerin kurbanı oldu. 796-1480 yılları arasındaki dönemde Mısır yaklaşık 57 büyük ve küçük depreme maruz kalmış ve bunların yaklaşık 22'si İskenderiye Feneri'ni de etkilemiştir. 796, 884, 956, 1303, 1334, 1341, 1348 depremleri İskenderiye Feneri'nin yıkılmasına neden olmuştur. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Mısır hükümdarları feneri farklı dönemlerde tamir ettirmişti. Mesela Memlûk Sultanı Baybars bunlardandı. Bundan sonrası için de memlûk kaynaklarında fenerin akıbetine dair bilgiler vardır: 1375 yılında meydana gelen şiddetli depremin İskenderiye Feneri'nin tamamen yıkılmasına sebep olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, Mısır, İskenderiye Feneri, Deprem, Akdeniz

ABSTRACT

The question that led to the research and writing of this article was created by the information that Ibn Battuta gave in his travel book about a lantern he saw when he set out on his travels but that was later destroyed. The scope of this article is about the history of the Lighthouse of Alexandria based on medieval Islamic period literature. More specifically, the main issue that determined the

scope is to reveal what happened to the Lighthouse of Alexandria particularly the structural problems and repairs until its collapse in the Mamluk period. The study wanted to find out when and how this lighthouse was finally destroyed. This event took place in the Mamluks period and ultimately resulted in the disappearance of the lighthouse and the construction of a castle in the Qaitbay period. In this study, Islamic period sources, which provided information about the lighthouse from the 9th to the 15th centuries, were used. The method used to solve the determined problem was through evaluating and comparing historical literature.

When and how was the Lighthouse of Alexandria destroyed during the Mamluk period? The lighthouse, one of the ancient wonders of the world, fell victim to the devastating earthquakes that Egypt was subjected to. In the period between 796-1480, Egypt was exposed to about 57 major and minor earthquakes, and about 22 of them affected the Lighthouse of Alexandria. Earthquakes of 796, 884, 956, 1303, 1334, 1341, 1348 caused the Alexandria Lighthouse to collapse. As we learned from historic records, Egyptian rulers had the lighthouse repaired at different times. For example, one of them was Mamluk Sultan Baibars. The historic literature revealed the fate of the Lighthouse of Alexandria occurred in 1375 when a severe earthquake caused it to collapse completely.

Keywords: Mamluks, Egypt, Alexandria, Earthquake, Mediterranean

EXTENDED ABSTRACT

Ibn Battuta visited the Lighthouse of Alexandria twice in 1326 and 1349 and gave valuable information about it before it was destroyed: "At the end of my long travels, when I returned to the Maghreb in Seven hundred and Fifty, I wanted to see the lighthouse again, but since it was completely ruined, I neither wanted to go inside nor. It was not possible to go up to the door of the building," This analysis was carried out in pursuit of the answer to exactly when and how this structure, the Lighthouse of Alexandria was destroyed. While existing information about the lighthouse does not fully show its fate, the issues it faced and its final collapse are clarified within the framework of Islamic sources.

The Alexandria Lighthouse, in its original shape until the conquest of Egypt in 641-642, attracted the attention of Muslim historians and travelers, and the length, width and shape of the Alexandria lighthouse were described in history, geography and in Islamic travel books. The Lighthouse of Alexandria has been the main subject in the writing of many Muslim writers, describing it in a generally consistent manner with the lighthouse that researchers agree is closest to the actual image of the lighthouse. The historian and geographer Ibn Hurdâzbih stated in his book *Kitab al-Masalik wa al-Mamalik* that there were 366 rooms in the Alexandria lighthouse and that there was a mosque on top. The Lighthouse of Alexandria continued to fulfill its main purpose until the conquest of Egypt. Despite the importance of the lighthouse, it did not attract the attention of the Umayyad and Abbasid caliphs, but the powerful Turkish ruler Ahmad b. Tolun (868-883) recognized the value of this architectural and civil achievement. In 796, the Alexandria Lighthouse was exposed to a severe earthquake which caused great damage, not only to the upper floor (dome) but also the cylindrical third floor collapsed and suffered great damage. Ibn Tolun had a mosque built on these damaged parts in a wooden dome. Iranian traveler Nasir-i Husrow visited Egypt in 1047 during the Fatimid rule. Nasir, who also visited the city of Alexandria, gave important information about the lighthouse: "I

saw a lighthouse in Alexandria, it was still undeveloped", which means that the lighthouse was still standing and in good condition at that time. Al-Balawi, an Andalusian poet and scientist, was born and raised in Málaga. He traveled to the East, lived for a time in Alexandria, where he practiced oratory. Another traveler, al-Balawi, visited the Alexandria Lighthouse in 1165 and gave important information about the "Kitâbü Alif bâ", the Alexandria Lighthouse, in his literary and scientific encyclopedia. After his visit to the lighthouse, al-Balawi measured its size with a rope attached to a stone and wrote down the dimensions using paper and pencil. Rukn al-dîn Baibars al-Mansûrî, the famous amir, jurist and historian of the Mamluks period, mentioned the earthquake in 1303 in his book *Mukhtâr al-Akhhâr: History al-dawla Ayyûbiyya ve Dawla al-Mamâlik al-Bahriyya*. He was one of the contemporary witnesses of the great earthquake that struck Alexandria and destroyed its lighthouse.

Historical sources stated that a group of earthquakes occurred during the period between Ibn Battuta's first visit to the Lighthouse of Alexandria and his second visit. In 1334, 1341, and 1348 Egypt suffered major earthquakes that affected many structures, including the lighthouse. What was the fate of the Lighthouse of Alexandria after Ibn Battuta? After Ibn Battuta's second visit to the lighthouse, a number of historians reported the fate of the Lighthouse of Alexandria. In his book, al-Maqrîzî, "al-Mawâ'iz wa al-i'tibâr bi-(fi) zikri al-hiṭaṭ wa al-âṣâr" recorded that the earthquake that occurred in 775, that is, in 1375, caused the complete collapse of the Alexandria Lighthouse. Another historian, al-Qalqashandi, reported that the Lighthouse of Alexandria became a ruin in 1412. Khalil b. Shahin al-Zahirî stated that the Lighthouse of Alexandria collapsed in 1446. Ibn Iyas wrote that in 1482, Sultan Qaitbay visited the ruins of the Alexandria Lighthouse and turned it into a castle known today as Qaitbay Castle.

The Lighthouse of Alexandria left many architectural influences. Minarets, which are real examples of the Alexandria lighthouse, are the three twin minarets: the minaret of the Mosque of Seville (1184) (Islamic part 69.65 meters), the minaret of the Hasan Mosque in Rabat (1197) (44 meters built), and the minaret of the Kutubiyya Mosque in Marrakech (1199) (67.5 meters). It was the Lighthouse of Alexandria that inspired the architect of the Almohad Caliph al-Mansur (1184-1199) to build these three minarets. These minarets are of the Lighthouse of Alexandria in terms of height, size and interior design. Today, there are still structures bearing this influence.

Giriş

İbn Battûta, İskenderiye Feneri'ni 1326 ve 1349 yıllarında iki kez ziyaret etmiş ve İskenderiye Feneri yıkılmadan önce ve sonrasında burası hakkında değerli bilgiler vermiştir: “*Uzun seyahatlerimin sonunda, Yediyüzelli yılında Mağrip’e dönüşümde feneri tekrar görmek istedim ama tamamen harap olduğundan ne içine girmek ne de kapısına kadar çıkmak imkânı kalmamıştı*”¹, şeklinde kayıtlarını okuduğumuzda İskenderiye Feneri gibi üzerinde bir çok tartışmanın yürütüldüğü bu yapının tam olarak ne zaman ve nasıl yıkıldığı sorusunun cevabı peşinde yürüttüğümüz inceleme bu makalenin ortaya çıkmasını sağladı. Fenerle alakalı mevcut bilgiler özellikle akıbeti hususunu tam olarak göstermediğinden İslam kaynakları çerçevesinde İskenderiye Feneri'nin serencamı ve nihayet Memlûkler devrindeki yıkılışı meseleleri bu çalışma ile aydınlatılmış olacaktır.

Dünyanın kadim yedi harikasından biri olarak kabul edilen İskenderiye Feneri kadar tarihte çok az eser dünya çapında bu kadar ün kazanmıştır. Ptolemaioslar döneminde imarından 14. yüzyılın ortalarında Memlûkler döneminde yıkılışına kadar, bu fener İskenderiye'deki ana dönüm noktasıydı. İskenderiye şehri MÖ. 332 yılında Büyük İskender tarafından kurulmuş ve şehir adını ondan almıştır. Şehir kısa sürede Akdeniz kıyısında önemli bir liman olarak ortaya çıkar ve bu durum İskenderiye'nin antik dünyanın en önemli şehirlerinden biri haline gelmesini sağlar. Ancak İskenderiye'ye gemi geliş-gidişi önündeki tek engel, gemilerin İskenderiye limanına yaklaşırken karşılaştıkları çok sayıda kayalık ve resifler idi. Bu engelin kaldırılmasına yardımcı olmak için Kral I. Ptolemaios, gemileri İskenderiye'ye yönlendirmek için bir deniz fenerinin inşa edilmesini emretti.²

İskenderiye Feneri'nin inşasına Kral I. Ptolemaios döneminde başlanmış, oğlu Kral II. Ptolemaios döneminde MÖ 285-246 yıllarında inşaat bitirilmiştir. Fener Knidoslu mühendis Sostratus tarafından yaptırılmıştır; bu mühendis bundan sonra umumiyetle deniz fenerlerinin babası olarak bilinmiştir. İskenderiye Feneri Pharos Adası'nın üzerine inşa edildiği için fener bir süre bu isimle de anılmış ve bugün Kayıtbay Kalesi'nin bulunduğu alanda yer almıştır.³ Latince, Yunanca ve Fransızca gibi dillerde Pharos kelimesi aynı zamanda fener anlamına da geldiğini, İngilizcede ise Pharos kelimesinin yaygın olarak kullanıldığını belirtmekte fayda var.⁴

Fener, İskenderiye'nin batısındaki taş ocaklarından çıkarılan oyma taşlarla inşa edilmiş, kaymaktaşı, mermer ve bronzla süslenmiş, içine Asvan ocaklarından özel olarak çıkarılan çok sayıda granit sütun dikilmiştir. Kayıtbay Kalesi'nin çevresinde denizin dibinde bu sütunların izleri hâlâ mevcuttur. Fenerin yapısı zapt edilemez büyüklükte ve sağlamdı; su geçirmiyor ve deniz fenerinin kuzey cephesini vuran deniz dalgalarına karşı dimdik duruyordu. Fener'in taşları

1 Ebû Abdullah Muhammed Tancî İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Türkçe trc. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yay, 2004), 1:27, 28.

2 İzzat Zaki Hamed Kadous, *Âşâr el-İskenderiyye el-Kadîm*, (İskenderiye: Dâr al-Maarif, 2000), 150.

3 Henry Riad, *Delîl Âşâr el-İskenderiyye*, (İskenderiye: İskenderiye Valiliği Yayınları, 1963), 18.

4 Kadous, *Âşâr el-İskenderiyye*, 151.

sıradan harçla değil, erimiş kurşunlar bir araya getirilerek birleştirilmek suretiyle yapılmıştı.⁵

120 metre yüksekliğe sahip olan İskenderiye Feneri 30 metreye 30 metre ölçülerinde geniş kare bir kaide üzerine inşa edilmişti. Fenerinin girişi güney tarafında yer almakta ve bu girişe bir köprü açılmaktaydı. Fenerin önünde ilk Ptolemaios krallarının heykelleri yer alıyordu.⁶ İskenderiye Feneri, Babil tarzında, her biri diğerinin üzerinde ve her burç bir altındakinden daha küçük olan “hiyerarşik sistem” şeklinde üç burç şeklinde inşa edilmişti.⁷ Birinci (zemin) kat, 60 metre yüksekliğinde, kare ve dikdörtgen şekildedeydi ve 300 oda içermekteydi. Odalar, fenere esen rüzgârı emmek ve çökme riskini azaltmak için havalandırma ve pencerelerle tasarlanmıştı. Bu odaların bir başka işlevi de makinelerin yerleştirilmesi, işçilerin ikamet etmesi ve deniz feneri için yakıt deposu olmaktı.⁸ Odalar tik kirişlerle kaplanmış ve taş kemerlerle dekore edilmişti. Bu kat, denizler tanrısı Poseidon’un oğlu Triton’u temsil eden dört büyük bronz heykelin bulunduğu bir yüzeyle son bulurdu. Roma sikkelerindeki İskenderiye fenerinin görüntüsü, Triton’u bir deniz kabuğuna üfleyen bir Deniz Erkeği biçiminde göstermektedir. Bu katın güney cephesinin en üstünde, mühendis Sostratos Yunanca bir adak yazmıştır: *Dexiphanes’in oğlu Knidos’lu Sostratos’tan denizciler uğruna iki sadık tanrıya.*⁹ Bu katın alt kısmında şehirden uzanan bir boru ile beslenen büyük bir içme suyu deposu bulunmaktadır.¹⁰

İkinci (Orta) kat yukarı doğru çıkan sekizgen biçimindedir. Bu katın yüksekliği ise 30 metre civarındadır. Üçüncü (üst) kat silindirik ve 15 metre yüksekliğinde, üzerinde 8 metre yüksekliğinde bir kubbe taşıyan sekiz sütun üzerine dikilmiş bir kandil ve onun üzerinde 7 metre uzunluğunda deniz tanrısı Poseidon’un büyük bir heykeli vardır. Fenerin alevi bu bölümde yer alır, ateşlenmesi için gerekli olan odun ve malzemeler iyi tasarlanmış bir mekanizma sayesinde bu alana kolayca taşınabilirdi. İskenderiye fenerinin yapısı içinde, tepedeki ateşi beslemek için kurulmuş iki eğimli sütun da vardı. Ateşin alevi gece boyunca sürekli yanmaya devam eder ve gündüzleri bir duman sütununa dönüşürdü.¹¹

İskenderiye Fenerin toplam yüksekliği 120 metredir. O zamanlar bu yükseklik antik dünyanın en yüksek binalarından biri olarak kabul ediliyordu. İskenderiye feneri o kadar yüksek ve o kadar büyük inşa edilmişti ki, gemiler onu çok uzaktan görebilirdi.¹²

İskenderiye Feneri’nin içinde aynı anda gelen ve giden iki atın sığabileceği merdivensiz bir yokuş (rampa) bulunmaktaydı, rampa sistemi fenerin tamamına ve tüm katlarına ulaşımı sağlıyordu. Ayrıca İskenderiye Feneri’nde insanların tüm binaya ulaşabileceği sarmal merdivenler vardı.¹³

5 Kadous, *Âşâr el-İskenderiyye*, 153.

6 Bak. Resim 10.

7 Kadous, *Âşâr el-İskenderiyye*, 154.

8 Riad, *Delîl Âşâr el-İskenderiyye*, 18.

9 Kadous, *Âşâr el-İskenderiyye*, 150.

10 Hermann Thiersch, *Faros, el-Masadir el-İslamiyye el-Kadime ve el-Garbiyye, Bahas fi Tarih el-‘Amâre*, Arapça trc. Mervat Seyf ed-Din, (İskenderiye: İskenderiye Çalışmaları ve Akdeniz Medeniyeti Merkezi, 2009), 93.

11 Kadous, *Âşâr el-İskenderiyye*, 150.

12 Henry Riad, *Delîl Âşâr el-İskenderiyye*, 18.

13 Kadous, *Âşâr el-İskenderiyye*, 155.

Fenerin tepesindeki ateşin ışığını yansıtan ayna, İskenderiye uygarlığının gizemlerinden biri ve fenerin en harika özelliklerinden biri olarak kabul edilmiş, büyüklüğü nedeniyle etrafına efsaneler örülmüştür. Bu efsanelerden birine göre bu aynanın altında oturan, ondan çok uzakta olan İstanbul şehrinde ne olduğunu görüp izleyebilirdi.¹⁴ Ayrıca bu devasa ayna güneş ışınlarını yansıtarak düşman gemilerinin 100 mil öteden denizde yanmasına neden olabiliyordu.¹⁵ İskenderiye Feneri'nin bir aynası gündüz boyunca güneş ışığını kilometrelerce uzağa yansıtılabiliyordu ve bu da denizdeki gemilerle iletişim kurmak için bu ayna sinyalinin iletilmesini mümkün kılıyordu. Geceleri ayna, deniz fenerinin tepesindeki ateşin ışığını yansıtıyordu. Aynanın nasıl yapıldığına dair çelişkili teoriler vardır; bazı tarihçiler onun çok parlak metalden yapıldığını söylerken, diğerleri onu gümüş destekli camdan veya şeffaf taştan yapılmış olarak tanımlarlar. Yapı malzemesi ne olursa olsun, İskenderiye Feneri aynası bir dünya harikasıydı.¹⁶

İskenderiye Feneri, dört tarafı kayalarla çevrili alçak bir kumsalda bulunduğu için buraya inşa edilmiştir; limana girişte gelen denizcilerin görmesi için yüksek bir işaret koymak gerekliliği söz konusu idi. İskenderiye fenerinin temel işlevi, gemilere rehberlik etmek ve onları İskenderiye limanına yönlendirmektir. Ayrıca İskenderiye fenerinin, düşman gemilerini uzak mesafelerden tespit etmek olan savunma işlevi de vardı.¹⁷

641-642'de Mısır'ın fethine kadar orijinal şeklini koruyan İskenderiye Feneri, Müslüman tarihçilerin ve seyyahların ilgisini çekmiş ve İskenderiye fenerinin uzunluğu, genişliği ve şekli tarih, coğrafya ve seyahatname İslami kitaplarında da tasvir edilmiştir. İskenderiye Feneri, birçok Müslüman yazarın yazılarında ana konu olmuş, İskenderiye Feneri'ni, araştırmacıların gerçek deniz fenerine en yakın görüntüyü temsil ettiği konusunda hemfikir oldukları deniz feneri görüntüsüyle genel olarak tutarlı bir şekilde anlatmışlardır. İskenderiye Feneri'nin Müslüman yazarlar tarafından yapılan tasvirleri, Yunan ve Latin kaynaklarında, Roma sikkelerinin yazıtlarında ve Venedik'teki San Marco duvarının mozaik çizimlerinde bulunanlarla da uyumludur.¹⁸

1.İslami Kaynaklarda İskenderiye Deniz Feneri

İbn Hurdâzbih (820- 912)

Tarihçi ve coğrafyacı İbn Hurdâzbih, *Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik* adlı kitabında İskenderiye fenerinde 366 oda olduğunu ve tepesinde bir cami olduğunu belirtmiştir.¹⁹Daha önce de belirttiğimiz gibi İskenderiye Feneri, Mısır'ın fethine kadar temel amacını yerine

14 Thiersch, *Faros*, 92.

15 Thiersch, *Faros*, 92.

16 Kadous, *Âşâr el-İskenderiyye*, 156.

17 Kadous, *Âşâr el-İskenderiyye*, 157.

18 Elsayid Abdel Aziz Salem, "Tâsir Manar el-İskenderiye fi 'imarat baed mâzin el-Mağrib ve el-Endelüs", *Mısır İslam Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 23, (1986), 184.

19 Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh b. İbn Hurdâzbih, *Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik*, (Beyrut: Dar Sader Offset Leiden, 1889), 114.

getirmeye devam etmiştir. Fenerin önemine rağmen burası Emevî ve Abbâsî halifelerinin ilgisini çekmemiş ancak Mısır'da Tolunoğulları hanedanının kurucusu olan güçlü Türk hükümdarı Ahmed b. Tolun (868-883) bu mimari ve medeni başarının değerini ve kıymetini bilmiştir. 796 yılında İskenderiye Feneri, büyük hasara yol açan şiddetli bir depreme maruz kalmış, sadece üst kat (kubbe) değil, silindirik olan üçüncü kat da yıkılmış ve büyük zarar görmüştür.²⁰ İbn Tolun bu hasarlı kısımlara ahşap kubbeli bir cami yaptırmıştır. Bu değişikliklere rağmen fener üç katlı olan eski şeklini korumuş ve eski işlevini sürdürmüştür.²¹ 884 yılında Mısır, İskenderiye Feneri'nin yıkılmasına neden olan büyük bir depreme sarsıldı.²² Bunun üzerine Ebü'l-Ceyş Humâreveyh b. Ahmed b. Tolun (883-895) onu yeniden inşa etti.²³ Ayrıca İbn Hurdâzbih deniz fenerinde bir ayna olduğundan ve ona bakanın Konstantinopolis kıyılarını görebildiğinden de bahsetmiştir.²⁴ Burada görüleceği üzere fener Mısır'daki İlk Türk-İslam hanedanlarından itibaren alakaya mazahr olmuştur. Bunun yanında dikkat çeken husus ise nihai olarak fenerin yıkılmasına yol açacağını gördüğümüz deprem olgusudur. Bu süreçte depremlerle yıkılan yeniden yapılan yapı nihayet Memlûkler devrinde tamamen yıkılacaktır. (Bkz. Resim 4)

El-Ya'kübî (9. yy- 905'ten sonra)

Tarihçi, coğrafyacı ve seyyah el-Ya'kübî, Kitâbü'l-Büldân adlı kitabında İskenderiye Feneri'nin İskenderiye'deki eski eserlerin başyapıtlarından biri olduğundan bahsetmiş, gemilere yol göstermek için ateşlerin yakıldığı ocaktan da bahsetmiştir.²⁵

El-Mes'ûdî (896 -956)

Tarih ve coğrafya âlimi, seyyah el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb* adlı eserinde, Mısır ve İskenderiye'den eski tarihçilerin çoğunun İskenderiye fenerinin Büyük İskender tarafından inşa edildiğine inanma eğiliminde olduğundan ve diğer tarihçilerin eski kraliçe Delûka'nın düşmanlarının hareketleri izlemek için İskenderiye fenerini inşa ettiğine inandıklarından bahseder. Daha sonra el-Mes'ûdî, İskenderiye Feneri'nin en önemli özelliklerinden biri olarak kabul edilen ayna hakkında önemli bilgiler verir: Halife el-Velîd b. Abdülmelik döneminde Bizans Kralı İskenderiye Feneri'nin tepesindeki aynayı kırmak amacıyla gizli bir adam göndermişti. Bu ayna, Bizans gemileri ile Mısır kıyıları arasında bir bariyerdi. Çünkü İskenderiye Feneri muhafızları düşmanı uzaktan gördüklerinde, yakındaki muhafızları uyararak ve bölge sakinlerine uyarı işaretleri vermek için bağıarak şehri savunmak için koşuyorlardı.

20 Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülük (Târîh-i Taberî)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Dâr İhya et-Türas el-Arabî, 1969), 8:366.

21 Ebü Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-(fi) zikri'l-Hıtaf ve'l-Âşâr*, (Beyrut: Dâr el-Kütüb el-İlmiyye, 1998), 1:292.

22 Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşandî, *Me'âşirü'l-İnâfe fî Me'âlimi'l-Hilâfe*, thk. Abdel Sattar Ahmed Farrag, (Kuveyt: Kuveyt Hükümeti Basını, 1985), 1:256.

23 el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-(fi) zikri'l-Hıtaf ve'l-Âşâr*, 1:293.

24 İbn Hurdâzbih, *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 115.

25 Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebü Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kübî, *Kitabü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâr el-Kütüb el-İlmiyye, 2001), 176.

Bizans İmparatoru tarafından gönderilen bu adam Şam'a gelmiş ve Halife el-Velid'in güvenini kazanmayı ve ona İskenderiye Fenerinde Büyük İskender'in sakladığı hazineler ve mücevherler olduğunu söylemeyi başarmıştır. Halife, bu adamı askerlerle birlikte bu hazineleri çıkarması için göndermiş ve bunlar fenerin yarısını tepesinden yıkmaları sonucu devasa ayna düşerek kırılmıştır.²⁶ Daha sonra müellifimiz İskenderiye Feneri'nin H. 332 yılına, yani M.S 943 yılına kadar harap durumda kaldığından bahsetmiştir. el-Mes'ûdî'nin Mürûcü'z-Zeheb adlı kitabında eski referanslara dayandığı açıktır. Daha önce bahsettiğimiz gibi, İbn Tolun İskenderiye Feneri'ni yeniden inşa etmişti. el-Mes'ûdî, daha sonra et-Tenbîh ve'l-İşrâf adlı kitabında bu hatayı düzeltmiş ve tamir bilgisini düzeltmiştir.

el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* adlı kitabında İskenderiye Feneri'nin dünyanın harikalarından biri olduğundan ve İskender'in ölümünden sonra hüküm süren Yunan Ptolemaios krallarından biri tarafından yaptırıldığından bahsetmiştir. Ptolemaioslar bu deniz fenerini gözlemevi olarak kullanmışlar ve tepesine şeffaf camdan yapılmış devasa bir ayna yerleştirerek Roma'dan gelen gemileri çıplak gözün ulaşamayacağı bir mesafeden görmeleyle başarmışlardır. Buradan bu aynanın sıradan bir ayna değil, büyük bir büyüteç olduğu da anlaşılmaktadır.²⁷

el-Mes'ûdî daha sonra İskenderiye fenerinin yüksekliğinden bahsederken şunları kayıt eder: *Bugün -955-956 yıllarında- İskenderiye Feneri'nin yüksekliği yaklaşık 230 arşındır*²⁸, yani yaklaşık 120 metre. Sonra el-Mes'ûdî İskenderiye Feneri'nin dış yapısı şöyle anlatır: Bina üst üste yığılmış üç kattan oluşuyordu. Binanın yarısı, üçte birinden fazlası kare şeklinde, beyaz taşlardan inşa edilmiştir ve bu kısım yaklaşık 110 arşındı (yaklaşık 60 metre). Bu kısmın üstünde sekizgen kısım, onun üzerinde dairesel bir kısım vardır. el-Mes'ûdî bu kısım için hiç ölçü vermemektedir. Daha sonra el-Mes'ûdî, bahsettiğimiz üzere, Mürûcü'z-Zeheb adlı kitabında yaptığı hatayı düzelterek, Ahmed İbn Tolun'un İskenderiye fenerini tamir edip tepesinde ahşaplı kubbele bir cami yaptırdığından bahsetmiştir.²⁹ Müteakip kayıtlarda el-Mes'ûdî, İskenderiye Feneri'nin yan tarafında Yunanca bir yazıt olduğundan bahseder.³⁰ Bu, daha önce bahsettiğimiz İskenderiye feneri mühendisi Sostratos'a ait yazıttır.

Son olarak el-Mes'ûdî, Ramazan 344 yılındaki (Aralık 955-Ocak 956) depreminden, Mısır'ı vuran ve İskenderiye Feneri'nin üst kısmının düşmesiyle sonuçlanan korkunç ve tehlikeli bir depremden bahsetmiştir.³¹

İbn Havkal (943-988)

İslâm coğrafyacısı İbn Havkal *Şûretü'l-Arz* adlı kitabında İskenderiye Feneri'nin dünya'da

26 Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Kamal Hassan Mari, (Beyrut: el-Maktaba el-Asriyye, 2005), 1:280-281-282.

27 Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, thk. Abdullah İsmail el-Savi, (Bağdad: Maktabat el-Müsane, 1967), 43.

28 el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 43.

29 el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 43.

30 el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 43.

31 el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, 44.

bir benzerinin bulunmadığından ve kurucusunun onu yıldızlı gökyüzünü gözlemlemek amacıyla inşa ettiğinden bahsetmiştir. Ve bunu başarmayı, yani yıldızları gözlemlemeyi başardı çünkü deniz feneri sise maruz kalmayan bir yükseklikte bulunuyor.³²

Sonra İbn Havkal, İskenderiye fenerinin Bizans'tan Yunan kıyılarına yelken açan herkesi izlemek için yapıldığını söyleyenlerle alay eder. İbn Havkal bununla, fenerin seyir veya askeri amaçla inşa edildiğini söyleyen önceki tüm görüşlerle çelişiyor ve astronomik amaçlara ulaşmak için kurulduğuna, yani fenerin astronomik bir gözlemevi olduğuna inanıyor.³³

el-Makdisî (945-990)

İslâm coğrafyacısı el-Makdisî, *Ahşenü'l-tekâsîm fi ma'rifeti'l-eşkâlîm* adlı eserinde İskenderiye fenerinin küçük adalardan birinin üzerine inşa edildiğini ve kayalık taştan yapılmış bir köprü ile ulaşıldığını, fenerin içinde bir adamın atıyla girebileceği 300 oda olduğunu zikretmiştir. el-Makdisî daha sonra aynanın hikayesinden ve onun Yunanlılar tarafından yok edilmesinden bahseder, ardından Yunan kralının fenerin tamamını yok etmek istediğini ancak bunda başarılı olmadığını ekler.³⁴

Nâsır-ı Hüsrev (1004 - 1088)

İranlı seyyah Nâsır-ı Hüsrev, 1047 yılında Fâtımî yönetimi sırasında Mısır'ı ziyaret etti. İskenderiye'ye de uğrayan Nâsır fener hakkında önemli bilgiler verdi: "İskenderiyye'de bir Fener gördüm, henüz mamurdu" şeklinde kaydını fenerin o dönemde ayakta³⁵ ve iyi durumda olduğu anlamına gelir. Bu, İskenderiye Feneri'nin daha önce de belirttiğimiz gibi 956 depreminde ağır hasar gördükten sonraki akıbeti hakkında bize fenere dair değerli bilgiler veren bir görgü tanığının önemli bir kayıdır. Fâtımîler, erken dönemlerinde İskenderiye fenerini tamir ettiler ki bu işlem Nâsır-ı Hüsrev'in onu iyi durumda olarak nitelendirmesine neden oldu. Ardından Nâsır-ı Hüsrev, İskenderiye Feneri'nin mucizevi aynasından ve kırılma olayından bahseder. Sonra bir adamın Fâtımî halifesine deniz fenerinin aynasını tekrar tamir etmesini teklif ettiğini ve Fâtımî halifesinin ona buna gerek görmediğini, çünkü Yunanlıların her yıl altın ve mal haraç ödediğini söylediğini ifade eder.³⁶(Bakınız Resim 5)

el-Bekrî (1014-1094)

Endülüslü meşhur coğrafyacı ve edip el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı kitabında, İskenderiye Feneri'nin yüksekliğini ve şeklini tarif ederek, İskenderiye fenerinin yaklaşık 366 odası olduğu, içine girenin yapımının karmaşıklığı nedeniyle içinde kaybolabileceği belirttiği

32 İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed, *Şüretü'l-Arz*, (Beyrut: Dar Sader Offset Leiden, 1938), 2:77.

33 İbn Havkal, *Şüretü'l-Arz*, 77.

34 Şemsüddin Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahşenü'l-tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Eşkâlîm*, (Beyrut: Dar Sader Leiden, 1991), 211.

35 Ebü Muîn Nâsır Hüsrev, *Sefernâme*, haz. Yehia Haşâb, (Kahire: Doğu Dilleri Enstitüsü Yayınları, Kahire Üniversitesi, 1945), 43.

36 Nâsır b. Hüsrev, *Sefernâme*, 44.

gibi, İskenderiye Feneri'nin kuruluşu hakkında bilgi vermektedir. Daha sonra Fâtımîler döneminde meydana gelen bir hadiseden bahsetmiş ve şöyle demiştir: *Muktedir halifeliğinde Faslı bir grup atlarıyla deniz fenerine girmişler ve büyük bir kısmı kaybolmuştu.* el-Bekrî, fenerin dibinde denize bağlı labirentlerin olduğundan bahseder.³⁷

el-Bekrî, İskenderiye Feneri Camii'nden bahsederek buranın iyi inşa edildiğini kayıt eder. el-Bekrî daha sonra fener hakkında benzersiz bilgiler vererek, İskenderiye Feneri'nin kapısının demirden olduğunu ve fenerin odalarında fenerinden gelen kuvvetli rüzgarları azaltmak için bir dizi pencere bulunduğunu da belirtir.³⁸

Ebû Hâmid el-Gırnâtî (1080-1169)

Endülüslü coğrafyacı ve seyyah Ebû Hâmid el-Gırnâtî 1117'de İskenderiye'yi birkaç kez ziyaret etti, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuḥbetü'l-A'câb* veya *Gırnâtî Seyahatnamesi* adlı kitabında İskenderiye Feneri hakkında bilgiler verir. O, İskenderiye deniz feneri aynasının ve onun kırılmasının kıssasıyla ilgili iki rivayetten bahsetmiştir: Birincisi, İskenderiye'nin fethinden sonra Amr b. el-Âs döneminde fener aynasının kırıldığıdır. İkincisi, daha önce geçtiğimiz gibi, Halife el-Velîd b. Abdülmelik'in döneminde olduğuna dair bilgidir.³⁹ Sonra el-Gırnâtî fenerin iç yapısını şöyle anlatıyor: "H 511 - MS 1117'de İskenderiye Feneri'ni bizzat birkaç kez ziyaret ettim, girdiğimde sağda bir kapı gördüm. Bu kapıdan girdiğimde yirmi arşın genişliğinde büyük bir oda buldum, ve içinde bir kapı vardı ve girdiğimde başka bir kare oda gördüm. Benzer odalar, kapılar ve yollar buldum. Öyle ki, hakkında çok az bilgiye sahip olan pek çok kişi bu odalara girip çıkmaya yol bulamayınca içinde ölüp kalmışlardır".⁴⁰ Son olarak el-Gırnâtî 1117 yılında İskenderiye fenerini ziyaret ettiğinde deniz fenerinin yüksekliğinin 230 arşın olduğundan bahsetmiştir. (Bakınız resim 6)

İdrîsî (1100-1166)

İslâm coğrafyacısı ve botanik âlimi İdrîsî, İskenderiye ziyareti sırasında İskenderiye fenerini fark etmiş, yüksekliğini ve sağlamlığını övmüş, *Nüzhetü'l-Müştaş fi İhtirâkı'l-Âfâk* adlı kitabında İskenderiye fenerinin gece ve gündüz aydınlatmada çok faydalı olduğunu, tepesinden ateş yakarak gemilere rehberlik ettiğini, İskenderiye fenerinin ışığı bir deniz günü mesafesinden görülebildiği belirtmiştir. Ve İskenderiye fenerinin ışığının olmaması durumunda gemiler İskenderiye'ye doğru yollarını kaybediyordu.⁴¹

37 Abdullâh b. Abdilâziz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, (Beyrut: Dâr el-Garbi el-İslami, 1992), 2:534.

38 el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 536.

39 Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahmân (Abdirrahîm) b. Süleymân el-Mâzinî el-Gırnâtî, *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuḥbetü'l-A'câb veya Gırnâtî Seyahatnamesi*, thk. İsmail Arabi, (Mağrib: Dâr Âfâk Cedîde, 1993), 99.

40 el-Gırnâtî, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, 100.

41 Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şerîf el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştaş fi İhtirâkı'l-Âfâk*, (Beyrut: Âlem el-Kitab, 1988), 1:320.

el-Belevî İbnü's-Şeyh (1132- 1208)

Endülsü edip, şair ve bilim adamı el-Belevî, Mâlaga'da doğup büyüdü. Doğu'ya seyahatler yaptı, bir dönem İskenderiye'de yaşadı ve burada hitabetle uğraştı. el-Belevî 1165 yılında İskenderiye Feneri'ni ziyaret etmiş ve edebi ve bilimsel ansiklopedisinde “Kitâbü Elif bâ” el-Belevî İskenderiye Feneri hakkında önemli bilgiler vermiştir. el-Belevî, İskenderiye Feneri'ni ziyaretinden sonra deniz fenerinin büyüklüğünü taş bağlı bir iple ölçüp kâğıt ve kalem kullanarak fenerin ölçülerini yazmıştır. el-Belevî, Malaga'da bir inşaat konusunda uzmandı ve orada bir dizi cami inşa etmişti. İşte İskenderiye fenerinin yapısını ölçerken bu bilgilerinden yararlandığı anlaşılıyor.⁴²

el-Belevî, İskenderiye Feneri'ni dünyanın harikalarından biri olarak nitelendirmiş ve onu iyi durumda, en yüksek kalite ve sağlamlıkta modern restorasyonlara uğramış olarak bulmuştu. Özellikle bu restorasyonlar Fâtımî döneminde yapılmıştı. Sonra el-Belevî, İskenderiye Feneri'nin küçük bir adada bulunduğunu, şehirden bir mil uzakta olduğunu ve fenerin şehrin anakarasına altı yüz arşın uzunluğunda, yirmi arşın genişliğinde ve üç arşın yüksekliğinde bir köprü ile bağlandığını kaydeder. Deniz öfkelenirse, su bu geçidi kaplıyordu. el-Belevî İskenderiye Feneri'nin birinci katına girmiş ve birbirine açılan odalar bulmuş, birinci katın tepesine çıktıktan sonra bu katın uzunluğunu ölçmek için ipi fırlatmış ve 31 (Kama)kulaç bulmuştur. İkinci katı 15 (Kama) kulaç olarak, üçüncü katı ise 4 (Kama) kulaç olarak ölçmüş ve 3 (Kama) kulaç yüksekliğinde bir mescit içerdiğinden bahsetmiştir. Böylece İskenderiye Feneri için el-Belevî'nin toplam ölçüsü 53 (Kama) kulaçtır.⁴³ El-Belevî'ya göre (Kama) kulaç yaklaşık 2 metredir.

Birinci kat: 31 kulaç = 77,5 metre

İkinci kat: 15 kulaç = 37,5 metre

Üçüncü kat + caminin kubbesi = 7 kulaç = 17,5 metre

Toplam: 53 kulaç = 132,5 metre.

el-Belevî, İskenderiye Feneri'nin genişliğini ölçen tek yazardı.⁴⁴ Dr. Abu Seif'in metreye çevirdiği el-Belevî'nin ölçülerine göre İskenderiye fenerin genişliği şu şekildedir: ⁴⁵

Deniz fenerinin tabanı 30,6 metre genişliğindedir.

Birinci katın genişliği = 26,6 metre, 1,6 derecelik hafif bir eğimle

İkinci katın genişliği = 16,4 metre

Üçüncü katın genişliği (silindirik) = 8,7 metre

Caminin genişliği = 4,3 metre

el-Belevî daha sonra deniz fenerinin altında denize açılan labirentler olduğunu ekliyor ve fenerin işlevi, tepesinden çıkan ateş sinyalleriyle gemilere rehberlik etmektedir.⁴⁶

42 Doris Behrens- Abouseif, “The Islamic History of the Lighthouse of Alexandria”, *Muqarnas* 23, (2006), 4.

43 Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed b. Abdillâh el-Mâlekî el-Belevî, *Kitâbü Elif bâ*, (Kahire: el-Matbaa el-Vahbiyye, 1870), 2:538.

44 el-Belevî, *Kitâbü Elif bâ*, 538.

45 Doris Behrens- Abouseif, “The Islamic History of the Lighthouse of Alexandria”, 6-7.

46 el-Belevî, *Kitâbü Elif bâ*, 538.

İbn Cübeyr (1145-1217)

Endülüslü seyyahı İbn Cübeyr 1183 yılında İskenderiye'yi ziyaret etmiş ve İskenderiye Feneri'ni bizzat görmüş ve dünyanın en büyük harikalarından biri olduğundan ve Fenerin işlevinin gemilere rehberlik etmek olduğunu, onsuz gemilerin İskenderiye anakarasına düzgün bir şekilde yanaşamayacağını bahsetmiştir. Daha sonra İbn Cübeyr, İskenderiye Feneri'nin çok doğru ve sağlam ve yükseklik olarak havada büyük bir yükseklikte yükseldiğinden bahseder. Sonra İbnü'l-Cübeyr, fenerin dört tarafından birinin genişliğini bizzat ölçtüğünü ve bunu 50 arşın kadar bulduğunu ve fenerin yüksekliğinin 150 kulaç olduğunu zikreder. Daha sonra İbnü'l-Cübeyr, İskenderiye fenerinin içinin şeklini tarif eder ve burada merdivenin ürkütücü bir şekilde yükseldiğinden ve birçok odaya çıktığını, öyle ki içine girenlerin dikkati dağıldı ve yolunu kaybettiğini kayıt etmiştir. Son olarak, İbnü'l-Cübeyr, İskenderiye Feneri'nin tepesindeki, tavsif edilemeyecek kadar güzel inşa edilmiş mescitten bahseder ve kendisi 1183 yılının perşembe günü orada namaz kılmıştır.⁴⁷

Abdüllatif el-Bağdâdî (1162 -1231)

Tabip-filozof, çok yönlü bir İslâm bilgini el-Bağdâdî, *el-İfâde ve 'l-i 'tibâr fi 'l-umûri 'l-müşâhede ve havâdişi 'l-mu 'âyene bi-arzı Mısr* adlı kitabında İskenderiye Feneri hakkında önemli bilgiler verirken, fenerin yüksekliğinin 250 arşın olduğunu daha önceki yazarların da teyit ettiğinden bahsetmiştir. el-Bağdâdî daha sonra fenerin şeklinden bahsetmiştir: “Fener üç katlıdır. Birinci kat kare şeklinde olup 121 arşın uzunluğundadır. İkinci kat sekizgen olup yüksekliği 80.5 arşındır. Üçüncü kat silindirik şekilli ve 31,5 arşın uzunluğundadır. Minarenin tepesinde yaklaşık 10 arşın yüksekliğinde bir cami vardır.⁴⁸

Dr. Hermann Thiersch'in metreye çevirdiği el-Bağdâdî'nin ölçülerine göre İskenderiye fenerin yüksekliği şu şekildedir⁴⁹:

Birinci kat: 121 arşın = 60 metre

İkinci kat: 80,5 arşın = 40 metre

Üçüncü kat: 31,5 arşın = 15 metre

Minarenin tepesindeki cami: 10 arşın = 5 metre

Toplam yükseklik: 243 = yaklaşık 120 metre.

Ebü'l-Hasan el-Herevî (1147-1215)

Mısır da dahil olmak üzere birçok ülkeyi ziyaret eden gezgin ve tarihçi El-Herevî, “*el-İşârât 'li Ma 'rifet ez-Ziyâret*” adlı kitabında İskenderiye Feneri hakkında bilgi vermiştir: “İskenderiye Feneri dünyanın harikalarından biridir ve bunun nedeni de mucizevi aynasıdır,

47 Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed İbn Cübeyr, *er-Rihle*, (Beyrut: Dâr Sader, 2012), 14.

48 Abdüllatif b. Yûsuf b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-İfâde ve 'l-i 'tibâr fi 'l-umûri 'l-müşâhede ve havâdişi 'l-mu 'âyene bi-arzı Mısr*, (Kahire: Matbaat Vadi en-Nile, 1870), 29.

49 Hermann Thiersch, *Faros*, 83.

ancak bugün harikalardan biri değil, daha çok deniz kıyısında bir gözetleme burcu şeklindedir.⁵⁰ Daha sonra el-Herevî, harikalar arasında olduğunu düşündüğü bir dizi deniz fenerinden de bahseder, örneğin: Konstantiniyye (İstanbul) şehrinde, üzerinde Konstantin'in mezarının da bulunduğu harika bir deniz fenerinden bahseder.⁵¹

Yâkût el-Hamevî (1178-1229)

Coğrafyacı, tarihçi, edip ve seyyah Yâkût el-Hamevî 1227 yılında İskenderiye Feneri'ni ziyaret etmiş ve “*Mu‘cemü'l-Büldân*” adlı kitabında İskenderiye Feneri hakkında bilgiler vermiştir. Yâkût, önceki yazarların deniz feneri hakkında verdiği açıklamaları eleştirerek, bunların gerçeklerden farklı, abartı ve yalanlarla dolu olduğunu söylemiştir. Yâkût'a göre İskenderiye Feneri kare şeklindeki ve bir kaleye veya gözetleme kulesine benziyordu. Oraya diğer alimlerle birlikte gittiğinde okuduklarıyla gördükleri gerçek arasındaki fark karşısında hayrete düşmüşlerdi.⁵²

Sonra Yâkût, deniz fenerinin İskenderiye limanındaki önemli bir adanın kenarında yer aldığını ve onunla anakara arasında yol olmayan, yani deniz suyunun altında olduğu ve denizin bir tarafından erişilebildiği anlatır. Yâkût'a göre İskenderiye feneri kare yapılı olup, at sırtında çıkılan geniş merdivenlere sahiptir, kubbe ile biten üst üste yerleştirilmiş üç kuleden oluşur.⁵³ Yâkût, deniz fenerinin boyutları hakkında herhangi bir ölçü vermemekte, fenerin bir resmini çizmekle yetinmektedir.

İbn Abdizzâhir (1223-1293)

Bahrî Memlûkleri döneminin ünlü kadı, münşî, şair ve tarihçisi İbn Abdizzâhir, Sultan el-Zahir Baybars'ın çağdaşlarından biri olarak kabul edilir ve “*er-Ravzü'z-Zâhir fi sîreti'l-Meliki'z-Zâhir (Baybars)*” adlı kitabında İskenderiye Feneri'nin sütunlarından bir tanesinin kaybolduğunu ve Mısır hükümdarları tarafından uzun süre bakımsız kaldığını ancak Sultan Baybars'ın 1274-1275 yılları arasında İskenderiye'yi ziyaretinde feneri tamir ettirdiğini anlatmıştır.⁵⁴

el-Abderî (1250-1300)

Faşlı tarihçisi ve seyyah el-Abderî, Sultan Baybars'ın İskenderiye Fenerini tamir etmesinden yaklaşık 15 yıl sonra, 1289 yılında İskenderiye'yi ziyaret etmiş ve *er-Rihletü'l-Mağribiyye (el-Abderî seyahatnâmesi)* adlı eserinde İskenderiye Feneri hakkında bilgi vermiştir. el-Abderî, İskenderiye Feneri'ne girerek çabalar sonucunda tepesine ulaştığını, fenerin şehrin dışında 3

50 Ebü'l-Hasan 'Alî el-Herevî, *el-İşârât 'li Ma'rifet ez-Ziyâret*, (Kahire: Maktabat es-Sakafa ed-Diyaniyye), 2002, 47.

51 el-Herevî, *el-İşârât*, 48.

52 Ebü Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-Büldân*, (Beyrut: Dâr Sader, 1995), 1: 188.

53 Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü'l-Büldân*, 188.

54 Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh İbn Abdizzâhir, *er-Ravzü'z-Zâhir fi sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*, Thk. ve-neşr: 'Abd el-'Azîz el-Huvelî, (el-Riyâd, 1976), 448.

mil uzaklıkta olduğunu, denizin taşlarını aşındırdığını, temellerini desteklemek için sütunları olduğunu belirtir. Sonra deniz feneri kapısının yerden dört kulaç yukarıda olduğunu ve kapının üzerinde fener muhafızının oturduğu kapıyı korumak için bir yer olduğunu kaydeder. Fenerin içinde kapalı odalar ve altı açıklık genişliğinde geniş bir merdiven olduğunu bildirir. Fener'in tepesinde namaz için nişli güzel bir kubbe de bulunduğu kayıtları arasındadır.⁵⁵

Baybars el-Mansûrî (1245-1325)

Memlûkler döneminin meşhur emîr, fakih ve tarihçi Rüknuddîn Baybars el-Mansûrî, Muhtâr el-Aḥbâr: *Tarih el-devle Eyyûbiyye ve devlet el-Memâlikü'l-Bahrîyye* adlı kitabında 1303 yılındaki depremden bahsetmiştir. Kendisi İskenderiye'yi vuran ve fenerini de yıkan o büyük depremin çağdaş şahitlerinden biridir. Durumu şu şekilde aktarır: “Hicrî 703 (1303) yılının Zilhicce ayının yirmi üçüncü Perşembe günü Mısır topraklarında ve İskenderiye’de büyük bir deprem oldu ve feneri yıkıldı”⁵⁶. el-Makrîzî, bu depremden sonra Emîr Baybars Çaşnigir’in bu feneri tamir edip üzerine bir cami de inşa ettiğinden bahsetmiştir.⁵⁷ Hülâsa görüleceği üzere fenerin depremlerle imtihanı yıkılacağı Memlûk devrinde bu şekilde devam edecektir.

2.İbn Battûta (1304-1368-69) ve İskenderiye Memlûkler Devrinde Feneri'nin Yıkılması

Orta çağ'ın en büyük Müslüman seyyahı İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr fi garâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* adlı kitabında İskenderiye Feneri hakkında önemli bilgiler vermiştir. İbn Battûta, İskenderiye Feneri'ni 1326 ve 1349 yıllarında iki kez ziyaret etmiş ve İskenderiye Feneri'nin yıkılmadan önce hakkında değerli bilgiler vermiştir. İbn Battûta feneri şöyle tarif etmiştir: “Fener kare şeklinde göğe uzanan dev bir yapıdır. Kapısı zeminden hayli yüksektir ve onun karşısında aynı seviyede olan başka bir yapı vardır. İki yapının arasından fenerin kapısına geçmek için tahta köprücükler uzatılmıştır. Bunlar kaldırılınca kapıya ulaşılamaz. Girişte fener muhafızına ait kuytuluk, içeride de pek çok oda mevcuttur. İç kısımlara götüren geçidin genişliği dokuz karış, duvarın eni ise on karıştır. Fenerin dört duvarının tümü hesap edildiğinde 140 karış tutar. Yüksek bir tepenin üzerindedir. Onunla şehir arasında bir fersah uzunluğunda dikdörtgen bir şerit vardır. Deniz bu uzun çıkıntıyı üç yandan sarıp nihayet İskenderiye surlarını yaladığı için karayoluyla fenere, ancak şehir içinden gidilir. Mezarlık da fenerin bitiştiği bu arazidedir. Uzun seyahatlerimin sonunda, Yediyüzelli yılında Mağrip'e dönüşümde feneri tekrar görmek istedim ama tamamen harap olduğundan ne içine girmek ne de kapısına kadar çıkmak imkânı kalmamıştı. Melik Nâsir -Allah onu rahmetiyle kuşatsın bu fenerin karşısına, ona denk bir bina dikmeye çalıştıysa da ömrü yetmediğinden girişimi yarım kalmıştır.”⁵⁸

55 Muhammed b. Ali el-Hâhî el-Abderî, *er-Rihletü'l-Mağribiyye (el-Abderî seyahatnâmesi)*, (Cezayir: Manşurat Bouna li'l-Buhûs ve ed-Dirasat, 2007), 141.

56 Baybars el-Mansûrî, *Muhtâr el-Aḥbâr: Tarih ed-Devle Eyyûbiyye ve Devlet el-Memâlikü'l-Bahrîyye*, Thk. Abdülhamid Salih Hamdan, (Beyrut: ed-Dâr el-Mısriyye el-Lübniyye, 1993), 133.

57 el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İtibâr bi-(fi) zikri'l-ḥuṭat ve'l-Âşâr*, 1: 294.

58 Ebû Abdullah Muhammed Tancî İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, trc. A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı

Tarihi kaynaklar, İbn Battûta'nın İskenderiye Feneri'ni ilk ziyareti ile ikinci ziyareti arasındaki dönemde bir grup depremin meydana geldiğini belirtmektedir. 1334, 1341, 1348 yıllarında Mısır, İskenderiye Feneri de dahil olmak üzere birçok yapıyı etkileyen büyük depremlere maruz kaldı.⁵⁹ Asıl soru, İskenderiye Feneri'nin İbn Battûta'dan sonra akıbetinin ne olduğudur? İbn Battûta'nın deniz fenerini ikinci ziyaretinden sonra, bir dizi tarihçi bize İskenderiye Feneri'nin akıbeti hakkında bilgi verir: el-Makrîzî, “*el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âsâr*” adlı kitabında h.775 yani 1375 yılında meydana gelen deprem İskenderiye Feneri'nin tamamen yıkılmasına sebep olduğunu kayıt etmiştir.⁶⁰ el-Kalkaşandî, 1412 yılında İskenderiye Feneri'nin bir harabe haline geldiğinden bahsetmiştir. Halil b. Şahin ez-Zahirî 1446'da İskenderiye Feneri'nin çöktüğünden bahsetmiştir.⁶¹ İbn İyas, 1482'de Sultan Kayıtbay'ın İskenderiye Feneri kalıntılarını ziyaret ederek burayı bugün Kayıtbay Kalesi olarak bilinen bir kaleye çevirdiğinden bahsetmiştir.⁶² (Bakınız resim 9) (Bakınız Tablo 1)

İskenderiye Feneri'nden arta kalan taşlar, Kayıtbay Kalesi'nin yapımında kullanılmıştır. 1375 yılında meydana gelen deprem nedeniyle fenerin birçok yeri de denize karışmıştır. Son zamanlarda, Sultan Kayıtbay'ın kalesi su altında kalan İskenderiye Feneri'nin çok değerli ve ender kalıntıları keşfedildiği görülmektedir. Bu kalıntılar arasında İskenderiye Feneri'nin kurucusu Kral II. Ptolemaios'nun devasa bir heykeli de vardır. (Bakınız resim 10)

Böylece İskenderiye Feneri sonsuza dek yok olmuş ancak dünyadaki fenerlerin ve kulelerin mimarisinde büyük izler bırakmıştır. İslam mimarisi, özellikle minare yapımında da İskenderiye Feneri'nden etkilenilmiştir. Bugün Fas ve İspanya'da İskenderiye Feneri'ne çok benzeyen çok sayıda cami minaresi bulunmaktadır.

Burada gösterilen depremler sonrasında fener tabloda işaret edildiği üzere zaman zaman tamir edilmiştir. Bahsettiğimiz tamirata ek olarak, Eyyübî döneminde Melik el-Kâmil (1218-1338) İskenderiye feneri mescitini yenilediği⁶³ ve Memlûk döneminde de Sultan Baybars'ın 1275'te İskenderiye fenerini tamir ettiği görülmektedir.⁶⁴

3.İskenderiye Feneri'nin İslam Minareleri Üzerindeki Mimari Etkisi

İskenderiye Feneri, geçmişte ve günümüzde insanları meşgul eden dünyanın yedi harikasından biridir ve etkisi antik Roma tapınaklarının kulelerinin mimarisine, kiliselere ve cami minarelerine kadar uzanmıştır. İslami minarelerin kurulmasıyla ilgili olarak, İslam'da ilk minare hakkında tarihçiler arasında ihtilaf vardır. Bazıları, Suudi Arabistan'ın Cevf bölgesindeki Hz. Ömer İbnü'l-Hattab Camii'nin minaresinin İslam'ın ilk minare olduğuna inanıyor. (h.16- m.63).

Kredi Yay, 2004), 1; 27, 28.

59 Abdullah Yusuf el-Gunaim, *Sicill ez-Zilzal el-Arabi*, (Kuveyt: Kuveyt Coğrafya Derneği, 2002), 189.

60 el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi-(fi) zikri'l-ḥıtaṭ ve'l-âsâr*, 1: 291.

61 Thiersch, *Faros*, 71, 88.

62 Ebü'l-Berekât Zeynüddin (Şehâbüddin) Muhammed b. Şehâbiddin Ahmed İbn İyâs, *Bedâ'i'u'z-Zühûr fi Veḳâ'i'i'd-Duhûr*; Thk. Muhammed Mustafa, (Mekke-i Mükerrreme: Maktabat Dar el-Baz, 1961), 3:132.

63 Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Ḥüsnü'l-Muḥâdara fi Ahbâri Mısır ve'l-Kâhire*, (Kâhire: Dâr İhyâ el-Kütub el-Arabiyye, 1967), 1: 90.

64 İbn Abdizzâhir, *er-Ravzü'z-Zâhir*, 448.

Camiye ilk minareyi ekleyen kişinin Emevî Halifesi I. Muâviye'nin Mısır valisi Mesleme b. Muhalled olduğunu düşünenler vardır.⁶⁵ İslam'da ilk minarenin Şam'da Halife el-Velid bin Abdülmelik'in (h. 87-96/m.707-714) Jüpiter Tapınağı kilisesini Şam'daki Emevi Camii'ne çevirmesiyle ortaya çıktığını değerlendirenler de bulunmaktadır.⁶⁶ Dikdörtgen yapısı, dört köşesinde birer kare kule bulunan Tapınağı bu dört kulesi İslam'da ilk kez minare olarak kullanılmıştır. Bu kuleler Müslümanlara İslami Doğu'da minareler inşa etmeleri için ilham vermiştir.⁶⁷ İslami Mağrip'e gelince, İskenderiye Feneri'nin etkisi hem minarenin genel karakteri hem de iç tasarım açısından Fas ve Endülüs'teki minarelerin mimarisinde belirgindi. İskenderiye Feneri gibi İslami Mağrip'teki bazı minarelerin dış şekli kare şeklinde ve uzunlukta ve iç şeklinde merdivensiz bir yokuş (rampa) ve minarenin yapısında dağılmış odalar bulunmaktaydı. İskenderiye fenerinin şeklini anımsatan bu tip minarelerin en eskisi, Fas'ın en eski minaresi olan Kayrevân Camii'nin minaresidir (h.123- m. 740). Kayrevân Camii'nin minaresi, İskenderiye Feneri gibi, yükseğe çıktıkça hafifçe içe doğru eğimli üç kare kattan oluşuyor ve tepesinde bir kubbe varmıştır. İskenderiye Feneri ve Kayrevân minaresi aradaki fark, Kayrevân minaresinde ikinci katın kare, İskenderiye fenerinde sekizgen, üçüncü katın Kayrevân minaresinde kare, İskenderiye fenerinde silindir şeklinde olmasıdır.⁶⁸ Kayrevân Camii'nin minaresine benzer şekilde, Sefâkus Camii'nin minaresi (h. 370-m. 981) yılında inşa edilmiştir. (Bakınız Resim 11)

İskenderiye fenerinin gerçek örnekleri olan minarelere gelince, bunlar üç ikiz minaredir: Sevilla Camii minaresi (1184) (İslami kısım 69,65 metre), Rabat'taki Hasan Camii minaresi (1197) (44 metre inşa edilmiş) ve Marakeş'teki Kutubiyya Camii minaresi (1199) (67,5 metre). Muvahhidler Halifesi el-Mansur'un (1184-1199) mimarına bu üç minareyi inşa etmesi için ilham veren İskenderiye Feneri idi. Bu üç minare, yükseklik, boyut ve iç tasarım açısından İskenderiye Feneri'nin modelidir.⁶⁹ Fas'ın Muvahhid devletinin çağdaş tarihçilerinden biri olan Abd el-Vahed el-Marrakşi, İskenderiye Feneri görüntüsünün Muvahhid halifesi Mansur'un hayal gücüne hâlâ sıkı sıkıya bağlı olduğunu ve mühendislerine Rabat'taki Hasan Camii'nin minaresini İskenderiye feneri gibi yapmalarını emrettiğini bahsetmiştir.⁷⁰ (Bakınız Resim 12)

Sonuç

Dünyanın kadim yedi harikalarından biri olarak kabul edilen İskenderiye Feneri kadar tarihte hiçbir iz dünya çapında ün kazanmamıştır. Ptolemaioslar döneminde kuruluşundan MS 14. yüzyılın ortalarında Memlûkler döneminde yıkılana kadar, İskenderiye'deki ana dönüm noktasıydı. Büyük yüksekliği, güzel girift tasarımı ve etrafında efsanelerin örüldüğü aynasıyla İskenderiye Feneri birçok insanı meşgul etmiş ve Müslüman tarihçilerin ve seyyahların

65 Filiz Gündüz, "Minare", *DİA*, (Ankara: TDV, 2020), c. XXX: 98-101.

66 Ali et-Tantavi, *el-Camii el-Emevi fi Dımaşk*, (Dımaşk: el-Matbaa el-Hükumiyye, 1960), 38.

67 Elsayid Abdel Aziz Salem, *Tâsir Manar el-İskenderiye*, 187.

68 Elsayid Abdel Aziz Salem, *Tâsir Manar el-İskenderiye*, 188.

69 Elsayid Abdel Aziz Salem, *Tâsir Manar el-İskenderiye*, 188.

70 Elsayid Abdel Aziz Salem, *Tâsir Manar el-İskenderiye*, 189.

yazılarının ana konusunu oluşturmuştur. Bu İslami kaynakların önemi, İskenderiye fenerini detaylı bir şekilde ele almaları ve Yunan ve Yunan kaynaklarında bahsedilenlerle tutarlı bir görüntü vermelerinde yatmaktadır.

Kaynaklardaki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla bu fener gökyüzünü gözlemlemek amacıyla inşa edilmişti. İnsanoğlunun gök yüzü ile kadim zamanlardan günümüze ulaşan astronomi uğraşında bu fenerin de görev aldığı anlaşılmaktadır. Fenerin kaynaklardaki bilgilerden anlaşılan diğer işlevi ise gelen-giden gemiler için yol gösterici olmasıdır.

Peki bu makaleye yol açan sorunun cevabı neydi? Bu fener Memlûkler devrinde ne zaman ve nasıl yıkıldı? Dünyanın kadim harikalarından biri olan İskenderiye Feneri, Mısır'ın maruz kaldığı yıkıcı depremlerin kurbanı oldu. 796-1480 yılları arasındaki dönemde Mısır yaklaşık 57 büyük ve küçük depreme maruz kalmış ve bunların yaklaşık 22'si İskenderiye Feneri'ni de etkilemiştir. 796, 884, 956, 1303, 1334, 1341, 1348 depremleri İskenderiye Feneri'nin yıkılmasına neden olmuştur. Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla Mısır hükümdarları feneri farklı dönemlerde tamir ettirmiştir. Mesela Memlûk Sultanı Baybars bunlardandır. Bundan sonrası için de memlûk kaynaklarında fenerin akıbetine dair bilgiler vardır: 1375 yılında meydana gelen şiddetli depremin İskenderiye Feneri'nin tamamen yıkılmasına sebep olduğunu kaynaklardan öğreniyoruz.⁷¹ el-Kalkaşandî, 1412 yılında İskenderiye Feneri'nin bir harabe haline geldiğini kayıt eder. Halil bi şahin ez-Zahirî 1446'da İskenderiye Feneri'nin çöktüğünden bahsetmiştir.⁷² Anlaşıldığı üzere artık fener bu tarihte tamamen yıkılmıştır. İbn İyas, 1482'de Sultan Kayıtbay'ın İskenderiye Feneri kalıntılarını ziyaret ederek burayı bugün Kayıtbay Kalesi olarak bilinen bir kaleye çevirdiğini aktararak bugün dahi ayakta olan nihai durumu ortaya koyar.⁷³ Hülâsa görüleceği üzere fener Memlûkler devrinde depremler sonucunda yıkılması ardından peyder pey harap olarak nihayet yerini bugün dahi ayakta olan kalenin almasıyla tarihe intikal etmiştir. Bu makalede aradığımız sorunun cevabı da bu şekilde bulunmuş ve dünyanın yedi harikasından birinin Memlûkler devrinde nasıl ortadan kalktığı meselesi aydınlatılmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

el-Abderî, Muhammed b. Ali el-Hâhî. *er-Rihletü'l-Mağribiyye (el-Abderî seyahatnâmesi)*. Cezayir: Manşurat Bouna li'l-Buhus ve ed-Dirasat, 2007.

Abouseif, Doris Behrens-. "The Islamic History of the Lighthouse of Alexandria". *Muqarnas*. 23 (2006): 1-14.

71 el-Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-I'tibâr bi-(fi) Zikri'l-Hıtağ ve'l-Âşâr*; 1:291.

72 Thiersch, *Faros*, 71,88.

73 İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-Zuhûr*; 3:132.

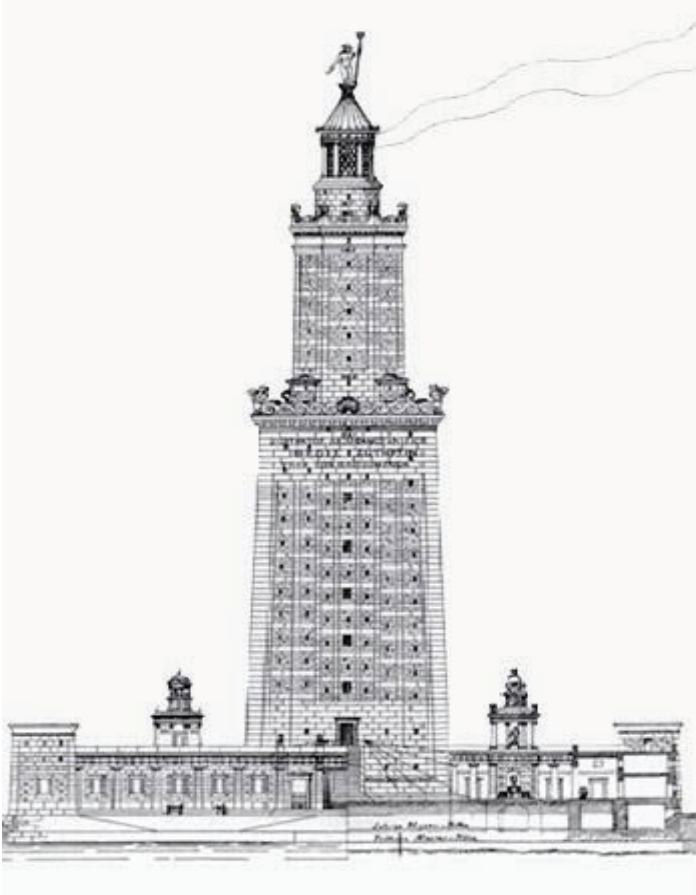
- el-Bağdâdî, Abdüllatîf b. Yûsuf b. Muhammed. *el-İfâde ve'l-İ'tibâr fi'l-Umûri'l-Müşâhede ve havâdisi'l-Mu'âyene bi-Arzî Mısr*. Kahire: Matbaat Vadi en-Nil, 1870.
- el-Bekrî, Abdullâh b. Abdilazîz b. Muhammed b. Eyyûb b. Amr. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. c. 2. Beyrut: Dar el-Garbi el-İslami, 1992.
- el-Belevî, Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. Muhammed b. Abdillâh el-Mâlekî. *Kitâbü Elifbâ*. 2 c.. el- Kahire: Matbaa el-Vahbiyye, 1870.
- el-Gurnâtî, Ebû Hâmid Muhammed b. Abdirrahmân Abdirrahîm b. Süleymân el-Mâzinî. *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuḥbetü'l-A'câb veya Gurnâtî Seyahatnamesi*. (Thk. İsmail Arabi). Mağrib: Dâr Âfâk Cedide, 1993.
- el-Gunaim, Abdullah Yusuf. *Sicill ez-Zilzâl el-Arabî*. Kuveyt: Kuveyt Coğrafya Derneği, 2002.
- Gündüz, Filiz. "Minare". *DİA*. c. XXX: 98-101. Ankara: TDV, 2020.
- el-Herevî, Ebû'l-Hasan 'Alî. *el-İşârât 'li-Ma'rifet ez-Ziyâret*. Kahire: Maktabat es-Sakafa el-Diyniyye, 2002.
- el-İdrîs, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh eş-Şerîf. *Nüzhetü'l-Müstâk fi' İhtirâki'l-Âfâk*. c.1. Beyrut: Âlem el-Kitab, 1988.
- Kadous, Izzat Zaki Hamed. *Âşâr el-İskenderiyye el-Kadîm*. 2. Baskı, İskenderiye: Dâr al-Maarif, 2000.
- el-Kalkaşandî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Me'âşirü'l-İnâfe fi Me'âlimi'l-Hilâfe*. Thk. Abdel Sattar Ahmed Farrag c.1, Kuveyt: Kuveyt Hükümeti Basını, 1985.
- el-Makdisî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Aḥsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Beyrut: Dar Sader Leiden, 1991.
- el-Makrizî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-(fi) zikri'l-Hıtaḥ ve'l-Âşâr*. c.1. Beyrut: Dâr el-Kütüb el-İlmiyye, 1998.
- el-Mansûrî, Baybars. *Muhtâr el-Aḥbâr: Tarih el-devle Eyyübîyye ve devlet el-Memâlikü'l-Bahrîyye*. Thk. Abdülhamid Salih Hamdan. Beyrut: ed-Dâr el-Mısrîyye el-Lübniyye, 1993.
- Mansel, Arif Müfid. *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: TTK, 1999.
- el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*. Thk. Kamal Hassan Mari, c.1. Beyrut: el-Maktaba el-Asriyye, 2005.
- el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî. *et-Tenbih ve'l-İşrâf*. Thk. Abdullah İsmail el-Savi. Bağdat: Maktabat el-Müsane, 1967.
- Riad, Henry, *Delil Âşâr el-İskenderiyye*, İskenderiye: İskenderiye Valiliği Yayınları, 1963.
- Salem, Elsayid Abdel Aziz, "Tâsir Manar el-İskenderiye fi 'imarât baed mâzin el-Mağrib ve el-Endelüs", *Mısr İslam Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 23, Madrid, (1986): 183-191
- es-Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Hüsni'l-Muḥâdara fi Aḥbâri Mısr ve'l-Kâhire*, c.1, Kâhire: Dâr İḥyâ el-Kütüb el-Arabîyye, 1967.
- et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî, *Târîḫü'r-Rusûl ve'l-Mülûk (Târîḫ-i Taberî)*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), c.8, Kahire: Dâr İḥyâ et-Tûras el-Arabî, 1969.
- et-Tantavî, Alî, *el-Câmîi el-Emevî fi Dimaşk*, Dimaşk: el-Matbaa el-Hükûmiyye, 1960.
- Thiersch, Hermann, *Faros, el-Masadir el-İslamiyye el-Kadime ve el-Garbiyye, Bahas fi Tarih el-'Amâre*, Arapça Trc. Mervat Seif El-Din, İskenderiye: İskenderiye Çalışmaları ve Akdeniz Medeniyeti Merkezi, 2009.
- Hüsrev, Ebû Muîn Nâsir, *Sefernâme*, Çevir: Yehia Haşâb, Kahire: Doğu Dilleri Enstitüsü Yayınları, Kahire Üniversitesi, 1945.

- İbn Abdizzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh. *er-Ravzü'z-Zâhir fî Sîreti'l-Meliki'z-Zâhir*. Taḥkik ve-naşr: 'Abd el-'Azîz el-Ḥuveytîr. el-Riyâd, 1976.
- İbn Battûta, Ebü Abdullah Muhammed Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi*. c.1. Türkçe trc. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yay, 2004.
- İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *er-Rihle*. Beyrut: Dar Sader, 2012.
- İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh. *Kitabü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrut: Dar Sader Offset Leiden, 1889.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed. *Şîretü'l-Arz*. c.2. Beyrut: Dar Sader Offset Leiden, 1938.
- İbn İyâs, Ebü'l-Berekât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmed. *Bedâ'î'u'z-Zuhûr fî Veķâ'î'i'd-Duhûr*. c.3. Thk. Muhammed Mustafa. Mekke-i Mükerrreme: Maktabat Dar El-Baz, 1961.
- el-Ya'kübî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih. *Kitâbü'l-Büldân*. Beyrut: Dâr el-Kutûb el-İlmiyye, 2001.
- Yâkût, Ebü Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. c.1. Beyrut: Dâr Sader, 1995.

Şekil, Resim, Tablo ve Grafikler / Figures, Tables and Graphics

Resim 1: Solda: İskenderiye fenerini temsil eden İmparator Commodus'a (180-192) ait bir sikke ve Sağda: İmparator Antonin'e (138-161) ait bir sikke., Hermann Thiersch, Faros, 26.

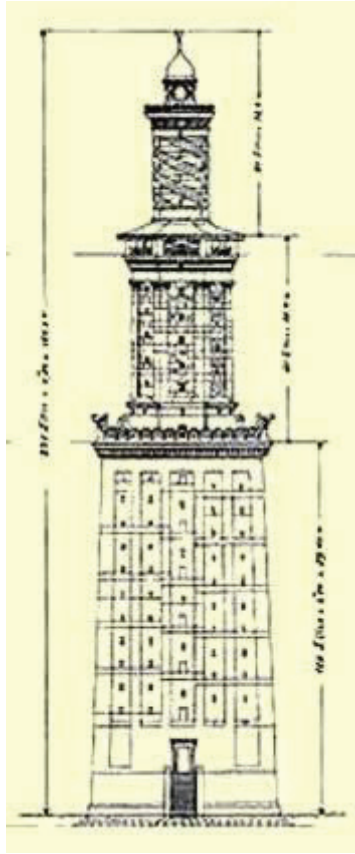

Resim 2: İskenderiye fener kulesinin eski durumunu canlandıran resim.⁷⁴

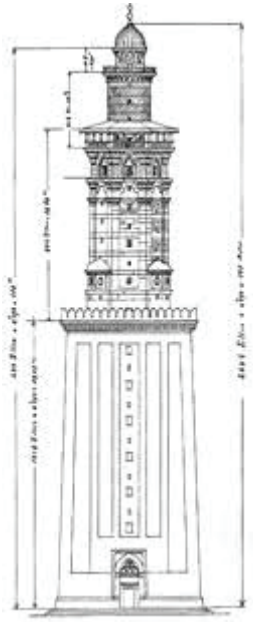
74 Mansel, Arif Müfid, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1999, s. 542.

Resim 3: İskenderiye Feneri için Venedik'teki San Marco Bazilikası duvarına mozaik çizimi. MS 13. yy. Hermann Thiersch, Faros, 54.

Resim 4: İskenderiye fener kulesinin Tolunoğulları döneminde durumunu canlandıran resim.
Hermann Thiersch, Faros, 309.

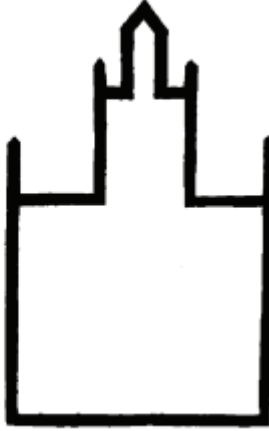
Resim 5: İskenderiye fener kulesinin Fâtîmî döneminde durumunu canlandıran resim.
Hermann Thiersch, Faros, 310.

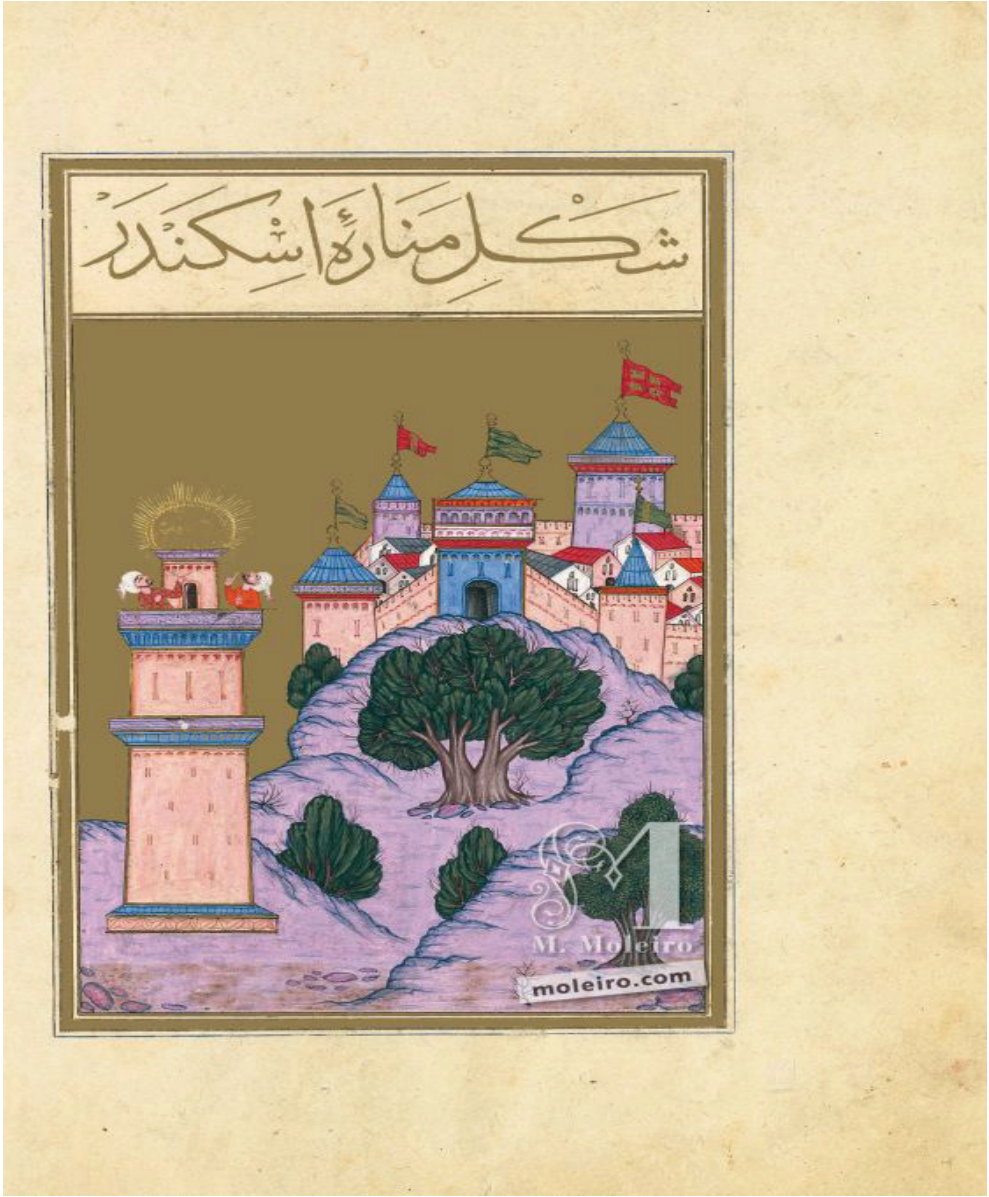
Resim 6: el-Girnatî'nın İskenderiye Feneri çizimi.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-hamid-el-girnatî>.

شهر البريد وجماعونتها على خشب الاطواف في النيل وهو خشب بركب
 بعضه على بعض وتحمّل الامدة وغيرها عليه، واما منارة الاسكندرية فقد
 قدّمنا اثارها في وصفها ومبالغتها في عظمها وتهويلها في امرها وكل ذلك كذب
 لا يستحق حاكمه ولا يراقب الله راويه ولقد شاهدتها في جماعة من العلماء
 وكلّ ما منّا متعجباً من تخرّص الرواة وذلك انما في بنية مربعة شبيهة بالحصن
 والنصوطة مثل ساير الابنية ولقد رايت ركنها من اركانها وقد تقدّم قدّمه
 الملك الصالح رزيقك او غيره من وزراء المصريين واستجدّه فكان احكم واتقن
 واحسن من الذي كان قبله وهو ظاهر فيه كالشامة لان حجارة هذا المسجد احكم
 واعظم من القديم واحسن وضعاً ورفقاً، واما صفتها لثة شاهدتها فلها حصن
 اعلى على سبّ جبل مشرف في البحر في طرف جزيرة بارزة في ميناء اسكندرية
 بينها وبين البحر نحو شوط فرس ونيس اليها طريق الا في ماء البحر الملح وبلغني
 انه يخص من احد جهاته الماء اليها والمنارة مربعة البناء ولها درجة واسعة

يمكن الفارس ان يصعدنا بفرسه وقد
 سفت الدرج حجارة طوال مرتبة على
 الحادطين المكتنفي الدرجة فيرتقى
 الى طيقة عالية يشرف منها على البحر
 بشرائط محيطة موضع اخر كانه حصن
 اخر مربع يرتقى فيه بدرج اخرى الى
 موضع اخر يشرف منه على السطح
 الاول بشرائط اخرى وفي هذا الموضع
 قبة كانها قبة الديدمان وهذا شكلها

Resim 7: Yâkût el-Hamevî'nın çizdiği İskenderiye Feneri, Mu'cemü'l-Büldân, c.1, 188.

Resim 8: MS 17. yüzyılda Osmanlı döneminde çizilmiş İskenderiye Feneri'nin bir resmi.
Hermann Thiersch, Faros, 73.

Resim 9: Fotoğraf: Mohamed wardany.
<https://arabic.cnn.com/travel/article/2020/10/23/citadel-qaitbay-alexandria-egypt> .

Resim 10: Sultan Kayıtbay'ın kalesi su altında bulunan II. Ptolemaios heykeli.
<https://www.eldyar.net/388016>.

Resim 11: Kayrevân Camii'nin minaresi.
https://en.wikipedia.org/wiki/Great_Mosque_of_Kairouan.

Resim 12: Hasan Camii minaresi

Sevilla Camii minaresi

Kutubiyya Camii minaresi

Tablo 1: İskenderiye Feneri'ni tahrip eden depremler⁷⁵	
Deprem yılı	İskenderiye Feneri Tamirâtı
H 180- MS 796	Tolunoğulları dönemi
H 229- MS 844	Tolunoğulları dönemi
H 344- MS 956	Fâtımî dönemi
H 702- MS 1303	Memlûk dönemi
H 775- MS 1375	Sultan Kayıtbay İskenderiye fenerini kaleye dönüştürdü 1482

75 796-1480 yılları arasındaki dönemde Mısır, İskenderiye Feneri de dahil olmak üzere Mısır'daki birçok binaya zarar veren yaklaşık 57 büyük ve küçük depreme maruz kalmıştır. Daha fazlası için bkz: al-Gunaim, *Sicill el-Zilzal el-Arabi*, 189.